

Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban.

Ennek a kis cikknek csak az a célja, hogy e négy kultúr-növény földrajzi elterjedésének térképi szemléltetése alapján is rámutasson hazánk kultúrgeográfiai helyzetének egyik igen jellegzetes vonására, mely kultúrgeográfiai helyzetet olyan sűrűn emlegetik, de olyan kevés konkrétummal bizonyítják földrajziróink. Az alaptérképek abból a célból készültek, hogy leolvashassuk róluk, hol és hogyan van elterjedve a kender-, len-, kukorica- és burgonyaművelés hazánkban. E célból az 1914. évi adatok alapján kiszámítottuk, hogy a művelés alatt álló földterületből hány százalék jut a kenderre stb. vármegyénként (részletesebb adatok nincsenek közrebocsátva). Ezekből a térképekből készültek az itt közölt egyszerűsített másolatok.*

Kender és len. Mindkét növény régi, az utóbbi éppen prehisztórikus kultúrnyelvre Európának. Tudjuk, hogy a kenderet legelsőbb Herodotosz említi s azt mondja, hogy a déloroszországi szkithák bódító gőzfürdő céljából magváért termelték (a mai keleti népek «hasis»-ának egyik fajtája) — később bizonyosan más népek is — viszont ugyanő írja, hogy a balkáni trákok (Bulgária) olyan vásznat szőnek belőle, mely megtévesztésig hasonló a lenvászonhoz. Ugy látszik, hogy a minden valószínűség szerint a Fekete-tenger környékéről kiinduló kendertermelés jezen az úton jutott át az akkor már és még lentermelő Európába s hódította meg annak déli felét, Kr. e. néhány századdal. (Schraeder Reallexicon etc. Észak Európában csak későn terjeszkedik s termelését Nagy Károly rendeli el a császári birtokokon.**). Itt úgy látszik elsősorban a len-

*) A fentebb előrebocsátott kijelentés igazolására célszerűbb lett volna minél régiebb évet s nem 1914-et felvenni, (több évi «közép»-re itt természetesen semmi szükség nincs), eredetileg más szempontjaink azonban ennek az évnak felhasználását kívánták meg.

**) Az is idetartozik, hogy a germán «Hanf» (kender) szó a cseremis nyelvűből származik, s talán még a görög «kannabisz» is, mely alkalmasint a «csalán»-nal (kanna-pis) függ össze. Ez minden bizonynyal igen heces kultúrtörténeli adat, értékét csak később fogják megállapítani. Csupán annyit mondunk még róla, hogy a volgamenti cseremiszek ma is híres kendertermelők, még inkább azok a mordvinek (Szmír-

hez hasonlóan — talán a csalánt fölvaltva — fonaláért és olajos magváért művelték (ezt az olajat sokféleképpen használták fel) mégpedig nemcsak a férfiak, de főképpen az asszonyok. Elég az hozzá, hogy a kender- és lentermelés elsősorban az asszonyi munkakörben talált helyet s mint hagyományossá vált háziipari foglalkozás, egészen a szövötté való feldolgozásig, idők folytán az egyszerű gazdasági fokon, az asszony nép ilyenirányú tevékenységének igen jelentős részévé nőtte ki magát s az ősi önellátó parasztgazdálkodásban nagyon is számbavehető tényezővé vált. De az, hogy termelése és feldolgozása a konzervatív asszonyi munkakörbe utalódott, viszont biztosította fennmaradását s egyben az egész munkakör ősi vonásainak megőrzését. Értjük ezt arra is, hogy ahol pld. egyszer a kendertermelés vált hagyományos népi foglalkozássá, azt a lenművelés még akkor sem tudta teljesen kiszorítani, ha annak kedvezőbb, vagy ugyanolyan földrajzi feltételei mellett, gazdasági előnyei voltak is, amihez mindenesetre még az is hozzájárul, hogy a két növény termelése, de még inkább feldolgozása, nem egészen egyforma.

A két ősi kultúrnövény e népgazdasági szerepét ma más, Európán kívül termelt világjelentőségű textilis anyagözön szorítja mind szűkebbre, csak napjainkban tágitott rajta — legalább nálunk — a háborúszülte nyersanyag hiánya. De még ma is számottevő mindkettő — az újra a férfinep kezére kerülő nagyipari jellegű termeléstől tekintve (fonál, mag) — sőt úgy lehet, mindinkább az lesz. A közölt térképecskéket tehát a kultúrtörténet távlatába kell beállítani s kultúrföldrajzi térképeknek kell felfogni és kezelni.

Mire tanítanak már most ezek a térképecskék? Először is arra, hogy úgy a kender, mint a len a parasztgazdaságokban vidékenként különböző intenzitásban ugyan, de jóformán az egész országban el van terjedve. A mondott évben a kenderrel és lennel bevetett terület úgy aránylik egymáshoz, mint 7:3-hoz. Másodsor arra, hogy a kendertermelés súlypontja az ország közepére és keleti felére, a lentermelésé pedig az ország északi és nyugoti részére esik. (Ez a térképecskékről, melyek csak a területiséget ábrázolják, csupán csak viszonylagosan olvasható le, de nekünk éppen az előbbire van szükségünk). Azok a vármegyék, ahol a len túlsúlyban van a kender fölött, nov, Les populat, finnoises etc. 1898.). Az orosz kolostorokban szívesen látják az ügyesen himző cseremiszmordvin lányokat apácáknak.

A valamikor délebbre lakó osztyákoknak is a csalán volt az ősi kenderük. (Sirelius Finn. Ugr. Forsch. XXI.). A háború bennünket is visszatértet a régi csalán (csalánzásák) szavunk) feldolgozásához. A magyarban a csalán is, (kender is), egy csomó tárgyi szóval együtt bolgár-csuvas eredetű. (Magyar Nyelv 1912., stb.).

a régebbi, tehát a mi szempontunkból értékesebb adatok alapján a következők: Belovár-Kőrös, Pozsega, Zágráb, Túróc, Liptó, Árva, Szepes, Sáros; az alföldi, aránylag ma is gyenge lentermelés, éppúgy, mint a csiki is, egészen újkeletű s nem a népi, hanem a nagyobb gazdaságok kezén van, tehát itt nem jöhet számításba. A korábbi 20 évre visszamenő statisztikai adatok alapján annyi bizonyos, hogy a tulajdonképpeni Magyarországon a finomabb rostanyagot és értékesebb olajat szolgáltató len az utolsó húsz év alatt a kender rovására gyarapodik, míg — s ez a tény is mellettünk fog szólni — Horvát-Szlavonországban fog. (Kendertermelés tekintetében a 3., lentermelés tekintetében a 9. helyen állunk Európában).

E két tanulsággal szemben áll azután az, hogy a tőlünk nyugatra és északra eső európai országokban mindenütt a len (ennek több fajtáját termelik), keletre és délre mindenütt a kender (ennek csak egyfajtáját művelik) van túlsúlyban (az adatok felsorolását térszűke miatt elhagyjuk), vagyis a nyugati és északi országreszek Európa len-, a keleti és déli országrészek Európa kenderövezetéhez tartoznak. Más szóval ennek a két ősi eredetű népi kultúr-növénynek mai európai elterjedése is igazolja azt, hogy hazánk, mint annyi kultúrföldrajzi jelenség tekintetében, úgy ebben is középhelyen áll Észak- (Nyugat) és Dél- (Kelet) Európa között, vagy más szóval világosan kiderül ebből is, hogy két, történeti mélységű kultúrhullám-gyűrű találkozik e földön össze — amíhez a fizikai tényezőknek csak kevés közük van — t. i. az északi (nyugati) és déli (keleti). A len tehát nem csupán klimatikai, hanem sokkal inkább történeti okokból az északihoz, a kender a délihez tartozik. Általánosan úgy tanítják, hogy a kender nagyobb melegelet és párszori tartós esőt (szőlő-klíma), meg húmoszossabb talajt kíván a lennel szemben, vagyis inkább a déli fekvésű tájakat szereti. Hogy ez hazánkra sem alkalmazható, a kis térképecskéből is kiderül. De még jobban Engelbrecht ismert oroszországi térképeiből (Landwirtsch. Atlas des Russ. Reiches), ahol azt látjuk, hogy európai Oroszországban jóformán mindenütt van kender (míg len csak ény.-on), sőt a második kenderterület a Dvina és Ural közt terül el a 60—65° között, vagyis sokkal északabbra hatol föl, mint a len, igaz, hogy itt a rövid nyár meleg és esős, de viszont Szibériában a len nyúlik mélyebbre, egészen Bocharáig. Sokkal valószínűbb a klimatikai magyarázatnál az, hogy a kender a finnugor népekkel együtt terjedt el a Fekete-tengertől majdnem a Jeges-tengerig Oroszország egész keleti felében. Magyarország esetében is csak azt a történeti növényföldrajzi valószínűséget vehetjük fel, hogy a kender egyrészt Dél-

oroszország felől, korábban a népvándorlással, mondjuk gótok, gepidák, hunnok, avarok, magyarok, másrészt később a Balkán felől a honfoglalás előtti bolgárok, oláhok, szerbek, horvátok útján terjedt el hazánk középső és keleti (majdnem azt mondanám magyar) felében. Itt összetalálkozott a nyugat és északnyugat felől már régén bejött és (hazánk germán-szláv felében) meghonosodott lennel s ez a történeti területi pozícióját a kis gazdaságban, épp az ittlakó népek ismert konzervativizmusa, tehát nem földrajzi, hanem emberi okok miatt mai napig is megtartotta. (A magyar len szó szláv eredetű. Kenderből és csalánból képzett magyar helyneveink bőségesen van, de lenből képzett tudunkkal nincs).

Hogy az egyes országrészek termelése között területileg mekkora végletek vannak s hogy egyáltalán milyen a két növény megoszlása az országban, most nem érdekel bennünket, ez a kis térképekről részben leolvasható.

* * *

Tengeri és burgonya. Az előbbi kettőhöz képest egészen fiatal, alig párszázéves importált növények, de idővel döntőleg befolyásolták kultúrterületünk arculatát, egész gazdálkodásunkat s vele életmódunkat. Kultúrgeográfiai szempontból rokon vonásokat mutatnak amazokkal. Először is abban, hogy hazánk területén mindkettőt termelik, mégpedig nagyban (tengeriben első, burgonyában harmadik helyen állunk Európában), másodsorban abban, hogy a tengeri elsősorban a déli és keleti, a burgonya elsősorban az északi és aztán a nyugati tájék kifejezett és népi kultúrnövénye. Területileg mindkettő még ma is hódító úton van — ami részben természetes is — amennyiben úgy tengeri, mint burgonya-vetésterületünk az utolsó ötven év alatt megkétszereződött, akárcsak a búzát, míg ellenben a rozs, árpa, zab csaknem változatlan maradt, terméseredményük pedig megnégyszereződött, illetőleg meghatszorozódott.

Lássuk előbb a tengerit. Ezt részben állati, részben emberi, kis részben ipari célokra használják. Bátran mondhatjuk, hogy sertés-ország vagyunk, de ennek alapja ropant tengeritermelésünk, harmadik az egész világon, vagyis jogosan — bár nem kultúrelőnyünkre — mondhatjuk, hogy kukoricaország is vagyunk. Szerém, Temes, Bács, Torontál minden lakosára 6—9 métermázsza kukorica jut (Zseb-atlasz 1919)*, aminek nagy része kivitelre kerül, vagy állati takarmánynak használják (mindig csak szemes ten-

*) A kukorica valamikor igen jelentős szerepet töltött be nálunk a néptáplálkozásban, ma már kevésbé. De pld. Krassó-Szőrényben, mely

geriről beszélünk), de különösen a keleti, főleg oláhoklakta és déli horvátok, szerbeklakta országrészen még ma is éppen úgy tömeg-néptáplálék lesz belőle, mint a Balkánon vagy Olaszországban, kisebb mértékben persze egyebütt is. Mert a tengeri hazája itt van, a déli, részben barátság-talan, de mégis melegebb, csapadékosabb, aránylag szegény és abszolút és aránylag is sűrű lakosságú vidékeken, hozzánk közelebb az afdunai medencékben és tájékokon (Szerbia, Bulgária, Románia, Bukovina, Besszarábia). Hazánk tehát ebbe a déleurópai tengeri-övezetbe esik bele, annak legnagyobb területére. Tőlünk nyugatra, északra s keletre is (az orosz alföldön) a tengeritermelés ellanyhul.

De mit mutat kis térképünk? (V. ö. Statiszt. Közl. 4. k. 1901). Röviden azt, hogy hazánk e tekintetben is két félre, egy északra (nyugatra) s egy délire (keletre) válik szét. Minél inkább északra és nyugatra haladunk, annál gyengébb, minél inkább délre és délkeletre, annál erősebb a kukoricatermelés. A hét északi tót vármegyében (sorrendben: Árva, Liptó, Túróc, Zólyom, Szepes, Trencsén, Sáros) vagy egyetlen szálát se, vagy csak néhány hold kukoricát találunk, míg ellenben a hét délszláv jellegű megyében (sorrendben: Bács, Szerém, Temes, Torontál, Zágráb, Kraszó-Szörény, Varasd) a bevetett területből 35–48% esik a tengerire, vagyis hetvenszer, százszor annyi, mint amott. A részletezésre itt sem akarunk kitérni, nem is ez a célunk. Arra méginkább nem, mennyiben függ össze a tengeri-termelés elterjedettsége és intenzitása (külön a kis-, külön a nagybirtokokon) a sertésenyésztéssel, még inkább a néptáplálkozással (erre az utóbbira van néhány dolgozat iró-dalmunkban), sőt szerintünk a népsűrűséggel is, mert ez beható tanulmányt kíván, aminek eredményei azután felette tanulságosak lennének. (V. ö. Föld és Ember I. 78.)

Most csupán azt kérdezzük, vajjon tengeritermelésünk előbb mondott elterjedése csupán csak klimatikus és talajbeli, tehát földrajzi okok folyománya-e? Szerintünk csak részben az, sokkal fontosabbak ennél a történeti és népi okok. A kukorica a Balkán felől (ide is a velencések vitték), részben igazolhatólag a török uralom népmozgalmai útján terjedt el (l. pld. Karácsonyi: Békésmegye története), előbb hazánk déli felében (a »törökbuza« elnevezésnek azonban ehhez semmi köze; lásd Wörter und Sachen VI.) a Drávántúlon s az Alföld déli részén s innen haladt mint látjuk, egyik legkukoricásabb megyénk, (mindig területileg tekintve), az oláh paraszt kis balkáni üstjében és földre állított apró korongasztalán éppen olyan mindennapos étel, mint balkáni atyafiain, vagy az észak-olaszokéin. A drávántúli szlávokon pedig már Csaplóvić nem győzött eléggé csodálkozni (Slavonien etc. 115.), hogy miért szeretik annyira a nyomorúságos kukorica- és köleskenyeret, mikor rozsuk és búzájuk is van.

keletre Erdély felé s ami a fő. megelőzte a burgonyát.*

Itt az akkor méginkább délszláv és Erdély felé oláh-lakta területen csakhamar közkedvelt, olcsó néptáplálékká s mintegy nemzeti kultúrnövényyé lett, ismét részben az asszony nép kezemunkája alatt. Innen az Alföld déli feléből terjedt azután az ország belseje felé (ezt Simonyi is hangoztatja Kereskedelmi földrajzában), de a nyugati és különösen északi országrészeket még ma sem tudta behódoltatni. Ennek oka részben az volt, hogy ott időközben a burgonya foglalta le ugyanezt a nemzetgazdasági szerepet.

Ez az eset Ausztriában is. Itt a déli részek, Dalmácia meg a Tengerpart és Tirol déli fele, vagyis Olaszország határterülete termel sok kukoricát, Krajna, Stájer és Karinthia már sokkal kevesebbet, Alsóausztria még inkább, Salzburg, Felsőausztria és Csehország semmit, Galícia alig valamicskét, ellenben a félig oláh és hosszú ideig török megszállás alatt álló Bukovina már átlagosan tizszer többet, mint Galícia.

Az igénytelenebb burgonya már kevésbé lokalizálódott, mint a tengeri. Az egyes vidékek termelése között nincs olyan óriási különbség, mint amannál. Jóformán mindenütt honos, de amint látjuk, elsősorban északon, azután nyugaton. (Szepesben, Liptóban 9, Árvaiban 11, Túróiban 16 métermázsra jut egy fejre, míg a Tisza vonalától keletre 0.2—1.00). A két térkép csaknem mindenütt kiegészíti egymást, a fő kukoricátlan vidékek, a fő burgonyavidékek és megfordítva. A magyar intenzív burgonyaterület tehát a nagy, északi-nyugateurópai burgonyaövezet egyik szárnya (v. ö. Partsch térképét, Mitteleuropa). Tőlünk keletre és délre burgonyátlan országok következnek. Ennek magyarázata az, hogy a burgonya nyugatról (Burgundia = Bourgogne) került hozzánk — erre mutat neve is — még pedig mint említettük, későbbben mint a kukorica s a keleti és déli országrészeket igazában még ma sem érte el, vagy későn érkezett ahhoz, hogy a népi talajban mélyebb gyö-

*) Erdélyben pld. már régen el volt terjedve a törökbuza termelése, amikor a burgonyának még hírért sem hallották; pld. Deésen 1715-ben, holott az első feljegyzés a földi mogyoróról, vagy almáról 1769-ből való. (Gazdaságtörténeti Szemle II. 131. III. 293.). Lásd még Acsádi szép munkáját: Magyarország népessége a pragmatica sanc-tio korában. Kiadja az Orsz. Statiszt. Hivatal, ahol gyors elterjedésének okairól is szó van. Már akkor az oláh megyék vezettek Erdélyben a törökbuza termelést illetőleg. A székelyek 17.000, a szászok 34.000, a vármegyék 140.000 köblöt produkáltak.

A burgonya pld. Erdélyben 1769—1815. között honosodott meg erélyes hatósági beavatkozásra, még pedig eleinte a rozs pótlásaképpen pálinkafőzésre. Az említett tót megyékbe korábban érkezett s elterjedését inséges esztendők segítették elő.

A LENTERMELES ELOSZLÁSA 1914-ben.

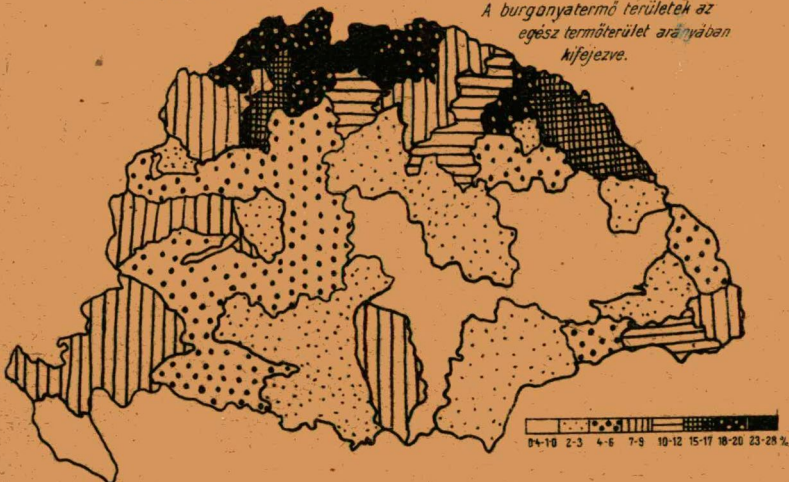

A KENDERTERMELÉS ELOSZLÁSA 1914-ben.

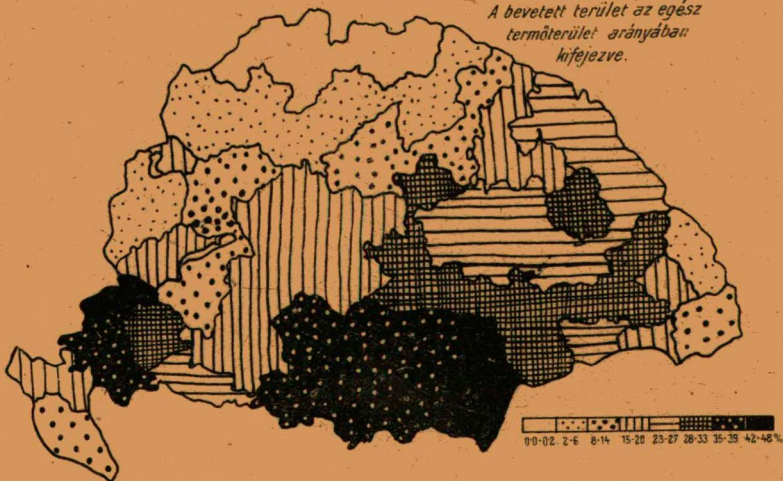
A BURGONYATERMELÉS ELOSZLÁSA 1914-ben.

A burgonyatermő területek az egész termőterület arányában kifejezve.

A TENGERTERMELÉS ELOSZLÁSA 1914-ben.

A bevetett terület az egész termőterület arányában kifejezve.

keret verhessen.* (Ez persze csak elsődleges ok, van egyéb is.)

Ausztriában is a teljesen kukoricátlan Szudeták vidéke a régi és törzsökös burgonyaország; termelése keletnek és délnek csökken, de korántsem olyan mértékben, mint nálunk.

Azt az érdekes esetet látjuk tehát itt, hogy két amerikai származású jövevény, két egészen eltérő úton jutott hazánkba. Az itt röviden szóba hozott négy kultúrnövény magyar története még nincs megírva, emberföldrajzi vizsgálata még kevésbé. Mindkettő hálás és szép feladat lenne.

Bátky Zsigmond.

*) Weigand ismert románista szerint a bolgár «kukuruz» szó török eredetű: «kokor-uz» = «szagos»; a bolgárból ment át az oláhba, innen a kisoroszba. Ez egyúttal a kukorica terjedésének útja. (M. Nyelv 1912., 421.) Pamfile szerint Erdélyben I. Rákóczi György alatt (1630—1648.) ismerik meg ezt a növényt, a Havasalföldre 1678—1688-ban, Moldovában a XVIII. sz. elején, Bukovinában 1786-ban terjedt el. (Etn. melléklete 1914., 308.) Thököly hadai viszont már 1691-ben «kukoricakenyérre» szorultnak a Balkánon (M. Nyelv 1921. 219.). A Honművész (1833., 156.) azt írja, hogy a kukoricát II. Mátyás uralkodásának harmadik évében (1611.) hozták be Törögországból, de ugyanott az is olvasható, hogy Tótországban (Drávántúl) már 1538-ban megállapította a hatóság a kukorica árát. Itt talán 1638-at kellene mondani.